

RECHTVAARDIGHEID HELPT MENSEN DOOR CRISIS HEEN. EEN HISTORISCH PERSPECTIEF

*Beatrice de Graaf**

Rechtvaardigheid is een abstract begrip, een principe en een van de vier kardinale deugden. De bronnen van rechtvaardigheid veranderen door de tijd, maar het is in alle tijden hét middel om mensen door tijden van crisis heen te helpen. Om te begrijpen hoe dat kan, geven we eerst een korte samenvatting van de inzichten die de historische wetenschap ons hierover aanreikt. Dan zoomen we in op het belang van rechtvaardigheid als prepolitieke grondstof voor het slagen van een samenleving. Het beeld van de dramadriehoek wordt geïntroduceerd om uit te leggen hoe het kan dat het idee van rechtvaardigheid in de publieke en politieke arena tot een 'blame game' is verschrompeld. Tot slot volgen enkele concluderende opmerkingen over de uitdagingen en de noodzaak om in onze hedendaagse crisistijd naar bronnen van rechtvaardigheid te blijven zoeken.

* Beatrice de Graaf is historicus en faculteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht, gespecialiseerd in de moderne geschiedenis van veiligheid en terrorisme. De auteur wil Kees van den Bos, Rik Peels, Ardaan van Ravenzwaaij en Boudewijn Steur bedanken voor hun inspiratie.

Inleiding: kleppers en kerkklokken

In het jaar 810 luidden overal de klokken en gingen priesters rond met kleppers, drie keer per dag werd een mis gevierd. Alle inwoners van het rijk van Karel de Grote kregen het bevel te bidden en boete te doen ter voorkoming van een verdere uitbraak van de runderpest, pokken en hongersnood. Ook kondigde de keizer een vastendag aan, en beval hij zijn bisschoppen processies te houden. Naast de missen die hij op liet dragen en de kerkklokken die moesten beieren, riep hij alle ridders en leenheren bovendien op hun kastelen en graanschuren van Oost- tot West- en van Noord- tot Zuid-Europa in te richten, te bevoorraden en goederen en zorg gratis aan de armen uit te delen.

Dat deed de keizer met een tweeledige bedoeling. Hij gaf zijn onderdanen op die manier hoop en houvast, structuur en concrete ondersteuning. Zo hield hij de honger en ziekte onder controle en hoopte tevens opstanden te vermijden. Dat was simpelweg slimme, aardse crisis- en veiligheidspolitiek, ‘securitas’, zoals dat destijds heette. Maar er was nog een dimensie: dat was het element van de ‘certitudo’. Daarbij ging het om investeringen in het hemelse koninkrijk. De processies, de klokken, de kleppers en de aalmoezen waren óók bedoeld om de eigen ziel en zaligheid, en die van de gemeenschap, in het licht van de eeuwigheid veilig te stellen. In tijden waarin de mensen gemiddeld niet ouder werden dan 35 jaar, was dat geen onverstandige zet.¹

Interessant is daarbij dat het betrachten van rechtvaardigheid de brug vormde tussen die twee dimensies: de aardse en de hemelse. Want investeren in rechtvaardigheid op aarde, zo dachten Karel de Grote en zijn tijdgenoten, leverde zowel op korte termijn als

1 Steffen Patzold, ‘Human security, fragile statehood and governance in the Early Middle Ages. Challenging the limits of premodernity’, *Geschichte und Gesellschaft* 38 (2012) 3: 406-422; Dieter Hägermann, *Karl der Grosse. Herrscher des Abendlandes* (Berlijn 2000), 163-166; Johannes Fried, *Karl der Große. Gewalt und Glaube. Eine Biographie* (München 2013).

op eeuwigheidstermijn rendement op. Het doen van recht en het betrachten van rechtvaardigheid waren immers het tweede van het grote dubbelgebod:² de deugd waarmee de mens bouwde aan het koninkrijk, en tegelijkertijd schatten in de hemel vergaarde.

Rechtvaardigheid is een abstract begrip, een principe en een van de vier kardinale deugden.³ De bronnen van rechtvaardigheid veranderen door de tijd; wie of wat bepaalt wat rechtvaardigheid is, is aan historische omstandigheden onderhevig. Maar het is hoe dan ook in alle tijden hét middel om mensen door tijden van crisis heen te helpen. Om te begrijpen hoe dat kan, en waarom rechtvaardigheid zo essentieel is op momenten dat vitale belangen onder vuur liggen en disruptie dreigt, geven we eerst een korte samenvatting van de inzichten die de historische wetenschap ons hierover aanreikt. Dan zoomen we in op het belang van rechtvaardigheid als prepolitieke grondstof voor het slagen van een samenleving. Het beeld van de dramadriehoek wordt geïntroduceerd om uit te leggen hoe het kan dat het idee van rechtvaardigheid in de publieke en politieke arena tot een ‘blame game’ is verschrompeld. Tot slot volgen enkele concluderende opmerkingen over de uitdagingen en de noodzaak om in onze hedendaagse crisistijd naar bronnen van rechtvaardigheid te blijven zoeken.

Rechtvaardigheid in voormoderne tijden

Onder ‘recht’ wordt het in een sociaal systeem feitelijk geldende rechtssysteem begrepen, waarvan de normen ook daadwerkelijk op voorspelbare en geregelde wijze gehandhaafd kunnen worden. Dat onderscheidt ‘recht’ van andere vormen van sociale relaties en ordeningen, zoals traditie, moraal en gewoontes. ‘Rechtvaardigheid’, ook wel met het ouderwetsere begrip ‘gerechtigheid’ benoemd, kan met het recht samenvallen. Maar, zoals denkers al in de antieke

2 Mattheüs 22:36-40.

3 Dat zijn: *prudentia*, *iustitia*, *fortitudo* en *temperantia*.

oudheid wisten, rechtvaardigheid is een deugd en een principe dat helaas lang niet altijd met geldend recht hoeft samen te vallen. Iets is rechtvaardig als het van nature uit recht doet aan de mens en de relaties tussen mensen, als er juist en eerlijk wordt gehandeld. Zonder hier uitvoerig op de verschillende opvattingen over ideëel/goddelijk recht, natuurrecht en positief recht (*lex aeterna/divina*, *lex naturalis* en *lex humana sive positiva*) in te kunnen gaan, bestaat tot op de dag van vandaag het begripsmatige onderscheid tussen geschreven, geldend recht enerzijds en gevoeld recht en beleefde rechtvaardigheid anderzijds.⁴ Een rechterlijke uitspraak of een procesmatig correcte en wettelijk geoorloofde beleidstoepassing hoeft niet als rechtvaardig te worden waargenomen, en kan door de meeste mensen ook heel goed als onrechtvaardig worden veroordeeld – zoals blijkt uit de felle discussies rond de *Urgenda*-uitspraak over beperking van de uitstoot van broeikasgassen (2019).

Volgens historici die de grote opstanden in het Europa van de Middeleeuwen hebben bestudeerd, was dat verschil ook een van de grootste oorzaken van de revoltes. Niet de vele plagen, of de pest, maar de wijze waarop vertegenwoordigers van de kroon – vorsten, ridders, geestelijken en andere heren – accijnzen en andere maatregelen in tijden van crisis afdwongen, leidden tot opstand en oorlog. De historicus Samuel K. Cohn toonde aan dat de opstanden na de grote pestgolf van 1381 niet werden veroorzaakt door de pandemie als zodanig, maar door het feit dat de elites uit angst voor nog meer inkomstenderving de lonen extra laag hielden en de rechten van burgers juist verder beperkten. De opstanden die volgden, waren ook niet zomaar een revolte van de lagere tegen de hogere klasse, maar moeten beschouwd worden als een opstand die verschillende groepen en klassen omvatte (boeren en burgers) in hun verzet tegen de onrechtvaardige verdeling van de lasten van de economische recessie

4 Zie voor deze discussie en genealogie uitvoerig het lemma van Fritz Loos en Hans-Ludwig Schreiber, 'Recht, Gerechtigheid', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Deel 5 (Stuttgart 1984), 231-311.

in die jaren.⁵ Zelfs in de eeuwen dat er officieel nog geen ‘verzetsrecht’ tegen een onrechtvaardige overheid was uitgevonden (dat volgde pas in de zestiende eeuw), kwamen boeren en burgers massaal in opstand als het ideaal van rechtvaardigheid door de (kerk)vorsten, die zich toch als vertegenwoordiger van Gods macht op aarde zouden moeten gedragen, met voeten werd getreden.

Omgekeerd hebben Cohn en anderen ook aangetoond dat in crisistijd in de samenleving juist ongekeerde bronnen van solidariteit en steun worden aangeboord. In tijden van grootschalige ziektes en mysterieuze plagen waren er maar twee opties, zo dacht de toenmalige Europeaan: je gaf je over aan God, of aan de dood. Alle middelen ter voorkoming en genezing stonden in religieuze tradities: mensen riepen de zon, maan en sterren aan, brandden kruiden, baadden in rozenwater of azijn, en bovenal brandden zij kaarsjes en deden boete. Op het hoogtepunt van de zwarte pest in de veertiende eeuw raakte menigeen zo buiten zinnen, dat hij met anderen in optocht door de straten liep en het eigen lichaam met zwepen kastijdde.⁶ Dat deden deze flagellanten om boete te doen voor vermeende zonden, en om in het aangezicht van de dood (*memento mori*) in ieder geval de zekerheid te bereiken dat de ziel gered zou worden. Maar hoe diende je God dan? Dat waren niet alleen lege rituelen, maar concrete handelingen van barmhartigheid: door te geven, goed te doen, en te zorgen voor wat zwak en weerloos was. De orde van de Cellezusters uit Brugge, ook wel Zwartzusters, werd rond 1360 bijvoorbeeld opgericht om pestlijders te verzorgen en een ordentelijke christelijke begrafenis te

5 Samuel K. Cohn, *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425* (Cambridge, MA 2006), 208; Daniel R. Curtis, ‘Preserving the ordinary. Social resistance during the second pandemic plagues in the Low Countries’, in: Christopher M. Gerrard, Paolo Forlin en Peter J. Brown (red.), *Waiting for the End of the World? New Perspectives on Natural Disasters in Medieval Europe* (New York 2000), 280-297. Zie ook Beatrice de Graaf, Lotte Jensen, Rina Knoeff en Catrien Santing, ‘Dancing with death. A historical perspective on coping with Covid-19’, in: *Risk, Hazard & Crisis in Public Policy* 12 (2021) 3: 346-367.

6 Jean-Pierre Devroey, *La nature et le roi. Environnement, pouvoir et société à l’âge de Charlemagne (740-820)* (Parijs 2019).

geven.⁷ Of het nu nonnen, priesters, dokters of andere zorgvrijwilligers waren, dankzij hun inzet werden er vanaf de oudheid tot heden juist allerlei ‘mechanismes van eenheid’ zichtbaar die ertoe leidden dat samenlevingen de crisis weer te boven kwamen.⁸

Crisisbeheersing nam in de negentiende eeuw al veel beter gecentraliseerde en georganiseerde vormen aan, maar werd door diaconale, kerkelijke en burgerlijke instellingen zelf betaald. Vanuit Den Haag kwam tot ver in de twintigste eeuw geen cent ter compensatie of voor crisismaatregelen in tijden van rampen en plagen. Gegoede burgers sloten zich tijdens de grote cholera golven van de negentiende eeuw aaneen in cholera commissies om te verhinderen dat weeskinderen in bendes door de straten trokken en zo de geest van revolutie, die immers ook in andere Europese steden woedde, te temmen. Rechtvaardigheid was materiële solidariteit en verantwoordelijkheid voor mensen in nood, en daarmee de remedie voor een samenleving in disbalans. De stad Utrecht stuurde de burgers die zich hadden ingezet voor de Cholera commissie na 1848 een uitvoerig dankschrijven: dankzij hun inzet (en middelen) was rechtvaardigheid betoond, opstand uitgebleven en de maatschappelijke vrede bewaard.⁹

Kortom, waarom was rechtvaardigheid nu juist in crisistijd zo essentieel? Tot aan het begin van de twintigste eeuw werd rechtvaardigheid gekoppeld aan zowel aardse orde (om oproer en onvrede over oneerlijke verdeling van lasten te voorkomen) als transcendente zin

7 Johan R. Boelaert, *Zes eeuwen infectie in Brugge: 1200-1800* (Leuven 2012).

8 Samuel K. Cohn, *Epidemics. Hate and Compassion from the Plague of Athens to Aids* (Oxford 2018), 2, 68-92, 535.

9 Brief Cholera commissie, ‘Een woord naar aanleiding van het verslag betreffende de Choleraepidemie, door Burgemeesters en Wethouders den gemeenteraad aangeboden, uitgesproken in de vergadering der Cholera commissie te Utrecht’, 18 maart 1867, door A.J. Dieperink. Het Utrechts Archief, Utrecht, 713-714. Cholera commissie te Utrecht, Notulen van de Algemene Vergaderingen 1866-1894, inv.nr. 5-1. Zie ook Beatrice de Graaf, “Dat een ieder zich beijvert zijn zwakke krachten in te spannen”. Veerkracht en cholera in de negentiende eeuw’, *De Moderne Tijd* 6 (2022) 4: 272-298, hier: 288.

en solidariteit: we worden beproefd, maar bouwen als samenleving ook aan een samenleving met uitzicht op hemelse verten.

Rechtvaardigheid en vertrouwen

Inmiddels zijn we aangekomen in de democratische rechtsstaat, waar recht en rechtvaardigheid niet meer op goddelijke principes, maar op menselijke waarden en mensenrechten zijn gebaseerd. Ook in zo'n samenlevingsvorm is het essentieel om te begrijpen hoe recht en rechtvaardigheid worden beleefd. Kees van den Bos schreef een uitgebreid essay over het fenomeen vertrouwen, het toverwoord waarmee de temperatuur van het politieke en sociale klimaat in democratische samenlevingen wordt gemeten.¹⁰ Als het vertrouwen te lang en te diep daalt, kan een coalitie inpakken, slaat de polarisatie toe en liggen rellen en wanorde op de loer. Maar hoe zit dat precies?

Vertrouwen is een van de basiswaarden waarop menselijk samenleven überhaupt mogelijk is; het is volgens Van den Bos 'de overtuiging dat anderen ons niet met opzet kwaad zullen aandoen, zeker niet als ze dit kunnen vermijden, en dat ze het goede met ons voorhebben en, indien mogelijk, oog zullen hebben voor onze belangen'.¹¹ Vertrouwen tussen mensen onderling is dan sociaal of horizontaal vertrouwen. Vertrouwen van mensen in de overheid, en vertrouwen van de overheid in burgers, is politiek of verticaal vertrouwen – een vorm van sociaal en institutioneel kapitaal dat voor het functioneren van representatieve democratieën zo mogelijk nog belangrijker is dan in de tijd van absolute monarchieën die regeerden bij de gratie van goddelijk gezag.

10 Zie Kees van den Bos, *Vertrouwen in de overheid. Wanneer hebben burgers het, wanneer hebben ze het niet, en wanneer weten ze niet of de overheid te vertrouwen is? Een essay over de sociaal-psychologische werking van vertrouwen* (Utrecht 2011), www.hetnieuwesamenwerken.net/wp-content/uploads/van-den-bos-2011-essay-bzk-vertrouwen-in-de-overheid.pdf. Zie ook Kees van den Bos, 'Making sense of life: The existential self trying to deal with personal uncertainty', *Psychological Inquiry* 20 (2009), 197-217.

11 Ontleend aan Sztompka, in: Van den Bos, *Vertrouwen in de overheid*, 7.

Ook in democratiëën, hoe ‘plat’ en open ook georganiseerd, is er bij verticaal vertrouwen sprake van hiërarchie en afstand. Burgers hebben immers te maken met instituties en organisaties en niet met mensen die ze kennen, maar die wel een zekere macht over hen hebben. Daarom zal de burger een andere manier moeten verzinnen om te bepalen of hij die instanties betrouwbaar acht. Uit onderzoek blijkt dat burgers dat doen via de ‘short cut’ van waargenomen rechtvaardigheid. Als een instantie hem of haar goed en eerlijk behandelt, dan zal die instantie wel te vertrouwen zijn. Enter het begrip rechtvaardigheid. Instituties die als rechtvaardig worden waargenomen – zowel in de procedures als in de uitkomsten – gelden als te vertrouwen, en als legitiem. De crux zit in het kunnen garanderen van rechtvaardige procedures door de instituties, en het hebben van genoeg informatie bij de burger om dat ook inderdaad vast te kunnen stellen. Mensen willen begrijpen, willen de zin van iets zien. En die ‘eerlijke zin’ moet er dan ook zijn.¹² Dat kan er bijvoorbeeld toe leiden dat als een bepaald beleid als onrechtvaardig wordt beschouwd (bijv. de sportscholen moeten dicht, maar de kerken mogen openblijven) mensen al snel niet alleen dat beleid, maar ook de maker of handhaaver ervan als onrechtvaardig en onbetrouwbaar gaan beschouwen.¹³

In tijden van crisis kan er op dit front helaas van alles misgaan. Op het moment dat de crisis zich voordoet, zijn er al vitale belangen in het geding en staat het systeem onder druk (de definitie van crisis zoals die door experts wordt gehandhaafd). Onder druk moeten er sneller beslissingen worden genomen, in minder tijd, en met minder informatie. Zoals premier Rutte het tijdens de coronacrisis formuleerde: we moeten besluiten nemen ‘op basis van 50 procent of minder van de kennis die je hebt’, ‘we varen op zicht’.¹⁴ Tegelijkertijd is er

12 Idem, 9-11, 14-19.

13 Zie ook Kees van den Bos en Allan Lind, ‘Uncertainty management by means of fairness judgments’, in: Mark P. Zanna (red.), *Advances in Experimental Social Psychology* (San Diego 2002), 1-60.

14 Premier Mark Rutte, ‘Persconferentie 17 april 2020’, Den Haag, www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/17/letterlijke-tekst-persconferentie-naminsterraad-17-april-2020.

veel meer onzekerheid, weten de burgers niet waar ze aan toe zijn, en krijgen of trekken de bestuursorganen juist meer uitvoerende macht naar zich toe om de crisis onder controle te krijgen (lockdowns). Op dat soort momenten kan de overheid met een vorm van verdelende gerechtigheid juist solidariteit en draagvlak genereren. Denk aan de grote steun die het kabinet in de eerste maanden van de lockdown aanvankelijk genoot, en aan de manier waarop talloze ondernemingen werden gered en compensatie werd verleend. Maar toen de crisis langer duurde, de onzekerheid niet afnam en de (met name economische) maatregelen niet altijd overtuigend leken te zijn, kalfde het draagvlak onder sommige groepen snel af.¹⁵

Mensen zoeken naar zin, zeker wanneer ze geconfronteerd worden met hun eindigheid, met terreur, dood, ziekte of gewoon ook eenzaamheid. Interessant is dat burgers anno 2022 in dat soort situaties niet meer teruggrijpen op het noodlot, op God, of op de eigen stam ('tribe'). Ze verwachten veel, zo niet alles, van de overheid, en hechten daarbij groot belang aan de rechtvaardigheid van die overheid in haar uitvoering van de maatregelen. In het bijzonder wordt er gelet op de verdeling van pijn in crisistijd. Een overheid die haar werk goed doet, is responsief, rechtvaardig, en boekt resultaat in tijden van crisis, aldus burgers.¹⁶ Ze zijn dan ook zeer teleurgesteld als de overheid het probleem niet naar behoren oplost, en 'haar werk niet goed doet'. Het opmerkelijke hieraan is dus dat de verwachtingen van en het veronderstelde vertrouwen in de overheid de afgelopen paar decennia torenhoog zijn opgelopen. Tegelijkertijd is de onvrede, de frustratie of zelfs de woede als die overheid niet levert evenredig toegenomen. Soms gaan die twee – hypervertrouwen in

15 Vgl. I&O Research, *Draagvlak coronamaatregelen. Rapport* (Amsterdam 3 maart 2021), 4, www.ioresearch.nl/wp-content/uploads/2021/03/rapportage-corona-draagvlak-februari-2-2021-ieno-research.pdf.

16 Sociaal en Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven. Bericht 1* (Den Haag 2022), 4, www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2022/09/01/burgerperspectieven-bericht-1-2022/SCP-Burgerperspectieven_2022_bericht_1.pdf.

de maakbaarheid van maatregelen en hyperwantrouwen in het leverende vermogen van de overheid – hand in hand.¹⁷

Politologen stellen in Nederland vast dat het vertrouwen in de politiek op het moment erg laag is, en sterk aan schommelingen onderhevig is. Volgens sommigen loopt de koers van het vertrouwen gelijk op met de kwetsbaarheidsparadox: de schijnbare tegenstelling die ontstaat wanneer een samenleving zo welvarend is, en zich zo goed heeft ingedekt tegen schokken, dat wanneer het een keer misgaat, men zich dat nauwelijks kan voorstellen en er helemaal door van slag raakt.¹⁸ Volgens anderen speelt ook mee dat veel crises in Nederland geen crises zijn, maar transitieproblemen en het gevolg van uitstelgedrag door bewindslieden die niet durven te tornen aan de verworvenheden van onze welvarende verzorgingsstaat en niet eerlijk durven te zeggen dat iedereen erop achteruit zal gaan.¹⁹ Omdat iedereen tegelijkertijd wel degelijk kan zien dat de inflatie, de hoge energieprijzen, het klimaat en de oorlog in Oekraïne niet volledig en eindeloos met extra kapitaalinjecties kunnen worden afgekocht, nemen de angst, de woede en het wantrouwen toe: Zal ik er met mijn verworvenheden aan moeten geloven? En gaat het mij dan meer kosten dan de buurman? Zal de pijn wel eerlijk worden verdeeld?

De dramadriehoek

Burgers vinden rechtvaardigheid belangrijk om toekomstige maatschappelijke uitdagingen aan te kunnen.²⁰ Juist in tijden van transitie

17 Zie Beatrice de Graaf, *Crisis!* (Amsterdam 2022).

18 CAOP, 'Vertrouwen tussen burger en overheid blijft schommelen', 23 juni 2022, www.caop.nl/artikelen/2022/vertrouwen-tussen-burger-en-overheid-blijft-schommelen/. Zie ook Michael Dückers, 'De kwetsbaarheidsparadox: méér traumagerelateerde klachten in voor- en tegenspoed', *Cogiscope* 12 (2016) 3: 22-27.

19 Rien Fraanje en Han Polman, 'Niet elk verwaarloosd probleem is een crisis', *NRC Handelsblad* 14 september 2022.

20 Anne Blanksma Çeta, Panos Papadongonas en Martijn Lampert, *Pensioenuitdagingen voor een bloeiende samenleving in 2122. Onderzoek in opdracht van ABP en APG naar de lange termijn uitdagingen van Nederland en de toekomst van ons pensioen* (Amsterdam 2022), 35-39.

en crisis, als veel op losse schroeven staat en zowel burgers als overheden met onzekerheden kampen (en dus niet weten wat ze moeten doen of wie ze kunnen vertrouwen), is waargenomen rechtvaardigheid een essentiële sleutel. Waargenomen onrechtvaardigheid op één dossier straalt bovendien ook naar andere dossiers uit: zo bleek tijdens de coronacrisis dat onder minderheden met een migratieachtergrond en onder slachtoffers van de toeslagenaffaire de vaccinatiebereidheid lager en wantrouwen jegens de overheid groter was.²¹

Bij recht of onrecht hoort een dader, een veroorzaker of dader van de ellende.²² Wanneer de dader God of het noodlot is, is het lastig of futiel verhaal te halen (hoewel de theologie en de literatuur vol staan met dit soort worstelingen met de theodicee²³). Wanneer die ‘dader’ de overheid is, die tekortschiet in het managen van de crisis, of zelfs als bron en veroorzaker van de crisis wordt gezien, dan belanden burgers en overheid in de dramadriehoek. De burger ziet zich als slachtoffer, leunt achterover en eist troost, hulp en compensatie. De aanklager werpt zich op om de dader te kastijden en eist afrekening. De overheid ziet zich verantwoordelijk gehouden, werpt zich op als redder, maar wordt juist als dader beschouwd.

Het probleem van de dramadriehoek is dat die constellatie geen recht doet aan de complexiteit van de crisis en de speelruimte van de drie partijen. Het rijke en mobiliserende rechtvaardigheidsbegrip wordt gereduceerd tot een simpele ‘blame game’. Alle drie de partijen lijden in dit geval aan blikvernauwing. Een burger is nooit alleen slachtoffer, maar kan ook redder of helper worden. Een aanklager zou ook coach en aangever kunnen zijn. En de vermeende redder/dader zou

21 Zie o.a. RIVM, ‘Vaccinatiebereidheid COVID-19 onder groepen met een migratieachtergrond’, 21 mei 2021, www.rivm.nl/documenten/vaccinatiebereidheid-covid-19-onder-groepen-met-migratieachtergrond.

22 Zie Judith Shklar, *The Faces of Injustice* (New Haven 1990). Ook geciteerd in Greg Bankoff, ‘Blame, responsibility and agency: “Disaster justice” and the state in the Philippines’, *Environment and Planning E: Nature and Space* 1 (2018) 3: 363-381.

23 De vraag waarom God het lijden/het kwaad toestaat, is een centrale notie in de christelijke theologie.

beter kunnen erkennen dat niet alles maakbaar is, dat veel crises aan de markt of de geopolitiek onderhevig zijn (of overgegeven zijn), en te complex en te grenzeloos zijn om door nationale overheden getemd te kunnen worden.

In mijn essay *Crisis!* heb ik getracht aan te geven dat de ontwikkeling van een professioneel en gecentraliseerd systeem van crisisbeheersing in onze moderne, Europese democratieën geen gelijke tred heeft gehouden met de ontwikkeling van ons crisisbesef. Het begrippenpaar *securitas/certitudo* is gereduceerd tot de kortetermijnkwetsbaarheidsparadox. De lange termijn, het transcendente, dat ook draait om de waarde van rechtvaardigheid als deugd die in beproeving tot zijn recht komt, lijkt te zijn ingeruild voor rekenen in termen van technologisch crisismanagement aan de kant van de overheid, en compensatie en heiligverklaring van de eigen persoonlijke levenssfeer aan de kant van de burger. Vrijheid is hoogstpersoonlijke bewegingsruimte geworden. Het gaat bij beleden claims omtrent vrijheid zelden om de vrijheid van de gemeenschap als geheel. Je zou de toevlucht van een spraakmakende minderheid tot complottheorieën en complotgemeenschappen in tijden van corona (de antivaxxers) ook als een vlucht kunnen zien: enerzijds als een vlucht in voormoderne, tribale lotgemeenschappen met eigen rites en bijgelovige praktijken die zich aan de grip van de moderne staat (en wetenschap) onttrekken, anderzijds ook als een uiting van een hyperrationeel, gesecculariseerd postmodern vrijheidsdenken dat met niemand rekening wil houden en eigenrecht vooropstelt. Beide vormen van vluchtgedrag gaan maar al te vaak gepaard met het activeren van de genoemde dramadriehoek.

Met de overgang naar de moderne tijd hebben ideeën over beproeving en boete, en afhankelijkheid van charitas en het noodlot/God plaatsgemaakt voor institutionalisering van sociale zorg en welzijn. En dat is een groot goed. Met de verzorgingsstaat en de instrumenten van crisisbeheersing zijn mensen niet meer aangewezen op de willekeur van giften, maar kunnen ze bogen op rechten, zowel burgerrechten als sociale rechten, alsmede op een overheid die in tijden van

crisis nivellerend en verdelend probeert op te treden. Maar het zingevingsideaal van hogere rechtvaardigheid is door de focus op individuele rechten wel verschaald geraakt.

Bovendien is het afschuiven van verantwoordelijkheden of het wijzen van burgers en overheden naar elkaar niet zo effectief in een tijd waar de oorzaken van de crisis elders liggen: in Rusland, bij de markt, bij de grote bedrijven die zich niet op klimaatbeheersing laten aanspreken, of bij energiebedrijven die koste wat het kost hun winstmarge hoog willen houden.

Historische vooruitblik

Verticaal vertrouwen in een overheid, hoe legitiem ook, kan het sociale vertrouwen van een gemeenschap en de bronnen van zin en richting van die gemeenschap en van de vele individuen die die gemeenschap rijk is, niet vervangen. Rechtvaardigheid is uiteindelijk meer dan een sociaal contract. Het is een deugd, een principe dat behoort tot de prepolitieke waarden die mensen van huis uit mee moeten krijgen óm een politieke gemeenschap te kunnen vormen, om grondrechten te kunnen formuleren, en om ergens in te kunnen geloven dat boven hen zelf uitstijgt.²⁴

Maar voordat dat lukt, moet er nog een drietal fundamentele uitdagingen worden overwonnen, die ik hier in de conclusie nog wil benoemen.

24 In de woorden van de Duitse constitutioneel jurist en filosoof Ernst Wolfgang Böckenförde: 'The liberal, secularised state is nourished by presuppositions that it cannot itself guarantee.' Ernst Wolfgang Böckenförde, *'Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation'*, in: *idem, Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft, Nr. 914)* (Frankfurt am Main 2006), 92-114, hier: 112. Zie voor prepolitieke waarden over 'the good life', naast 'good institutions', ook: *Paul Ricoeur, Oneself as Another* (Chicago 1992), 180, 262.

Allereerst houden verschillende partijen er totaal verschillende opvattingen over rechtvaardigheid op na. Dat is een uitdaging, omdat het juist die waargenomen eigen ervaring van rechtvaardigheid is die ons door crises heen helpt. Mensen hebben evenwel uiteenlopende, en soms zelfs omstreden en verwrongen concepties van wat rechtvaardigheid is. Dat is geen nieuw inzicht, maar blijkt bijvoorbeeld al uit de klassieke gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard.²⁵ Veel mensen zouden hier nu verontwaardigd over zijn: als de een veel langer werkt dan de ander, verdient hij/zij toch ook meer? Maar de eigenaar blijft erbij dat hij dat loon met de arbeiders heeft afgesproken en dat het daarom rechtvaardig is. Met die redenering kunnen inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen eveneens worden gerechtvaardigd. Verschillende partijen kunnen er dus hele andere opvattingen op na houden hoe rechtvaardigheid bereikt wordt of eruitziet.

Een tweede uitdaging die hiermee samenhangt, is dat de liberale, open democratie, in de woorden van Böckenforde, zelf geen veronderstelde, absolute, bronnen van recht kan afkondigen, laat staan afdwingen. Een absoluut filosofische, religieuze fundering van rechtvaardigheid (ook als verbinding tussen maatschappelijke orde en de wereld van de ideeën dan wel het eeuwig heil) zit er op politiek niveau voor de liberale democratie niet in, en dat is maar goed ook. Maar dat betekent niet dat rechtvaardigheid niet steeds weer opnieuw bedacht en geformuleerd kan en moet worden als cruciale notie in het politieke discours en handelen. Is ons principe van rechtvaardigheid puur procedureel? Is het gereduceerd tot het beschermen van gelijke behandeling alleen, of houdt het ook in dat we recht doen aan verschillen in inkomen bijvoorbeeld?

25 Mattheüs 20:1-16.

In de derde plaats moet dit ideaal van rechtvaardigheid als cruciale waarde in de complexe morele en politieke werkelijkheid ook altijd worden afgewogen tegen andere deugden en waarden, zoals autonomie, vrijheid of veiligheid.

Kortom, er zijn serieuze hobbels op de weg. Maar dat ontslaat ons als burgers niet van de plicht om juist in tijden van crisis bronnen van rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en solidariteit aan te boren die onszelf en de samenleving inspiratie en richting geven. Dat kunnen individuen zijn, mensen in de zorg (denk aan de vroegere Zwartzusters) of vrijgevege ondernemers. Het zou echter zonde zijn als de notie van rechtvaardigheid puur alleen een particuliere aangelegenheid wordt, en het idee van een rechtvaardige overheid of van rechtvaardige leiders verdwijnt achter de muur van onpersoonlijke en administratieve crisismaatregelen. Rechtvaardigheid in crisistijd heeft leiders nodig – in politiek, beleid en samenleving – die over die muren heen stappen, erdoorheen breken als het nodig is, en zelf laten zien wat juist, eerlijk en dienstbaar is. Want rechtvaardigheid doet hopen en is aanstekelijk.

De overlevering wil dat toen de Vikingen de nazaten van Karel de Grote in 845 na Christus belaagden en Parijs hadden omsingeld, een verschrikkelijke ziekte in hun gelederen uitbrak. Van de Franken hoorden ze dat vasten, bidden en aalmoezen uitdelen hielp. Ze luisterden, lieten hun krijgsgevangenen vrij, verdeelden hun buit onder de armen, en namen die nieuwe principes mee terug naar het noorden. Tenminste, zo wil de mythe, maar hij is te mooi om niet te vertellen.

